

Смоленський князівський стіл за часів Володимира Мономаха

Ю. Г. Писаренко

У статті простежуються етапи встановлення влади однієї з князівських ліній, започаткованих синами Ярослава Мудрого над Смоленською землею у другій половині XI — першій чверті XII ст.

У науці давно висловлювалася думка про те, що вже наприкінці XI ст. Смоленськ увійшов до складу володінь князівської лінії Всеволода Ярославича — Володимира Мономаха та його синів¹. Головною віхою у завершенні цього процесу вчені визнають рішення князівського з'їзду в Любечі 1097 р. Хоча в літопису безпосереднє згадування Смоленська на з'їзді не зафіксоване, вважають, що про затвердження права Мономаха на Смоленськ свідчить будівництво князем у цьому місті Успенської церкви (1101)², та завершення 1113 р. князювання у Смоленську сина Мономаха Святослава, успадковане іншим сином Вячеславом³.

Серед оцінок того, як склалася доля смоленського князівського столу за часів Мономаха (друга половина XI — перша чверть XII ст.) окреме місце займає точка зору В. Л. Яніна⁴. Він зазначав, що присутність у Смоленську нащадків Всеволода юридичного обґрунтування не мала і що Любецький з'їзд визнав права на це місто за нащадками Ігоря Ярославича в особі Мстислава Ігоревича онука. Для підтвердження своєї гіпотези вчений використовує літературно-історичну пам'ятку початку XII ст. «Ходіння ігумена Даниїла». В той же час поза увагою дослідника лишилися такі джерела, як «Повчання» Володимира Мономаха та свідчення літопису В. М. Татіщева, які суперечать висновкам В. Л. Яніна.

Отже, щоб визначити, яка з двох наведених точок зору вірна, потрібно уважно розглянути ці джерела.

1054 р. за духовницею Ярослава Мудрого, Смоленськ був переданий в уділ Вячеславу Ярославичу⁵. Та вже під 1057 р. літопис сповіщає: «Преставися Вячеславъ, сынъ Ярославль, Смолинскъ, и посадиша Игоря Смолинскъ, из Володимеря выведше»⁶. Молодший Ярославич Ігор теж незабаром помер — 1060 р.⁷ У деяких літописах згадується, що Смоленськ після цього був поділений між Ізяславом, Святославом та Всеволодом⁸.

Під 1078 р. літопис називає смоленським князем Володимира Мономаха⁹.

Володимир Мономах народився 1053 р.¹⁰ З тексту його «Повчання» випливає, що політична діяльність князя розпочалася походом на князювання до Ростова, який (згідно з Новгородським I-м літописом¹¹)

¹ Карамзин Н. М. История государства Российского. — СПб., 1892. — Т. 2. — Примечания к т. 2. — С. 68. — Прим. 179; Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 15 кн. — М., 1959. — Кн. 1. — С. 278. — Прим. 11. — С. 383; Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV ст. — К., 1895. — С. 263; Орлов А. С. Владимир Мономах. — М.—Л., 1946. — С. 18; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 168—169; Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII в. — М., 1977. — С. 135.

² ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 250.

³ ПВЛ. — М.—Л., 1950. — Ч. 1. — С. 197.

⁴ Янин В. Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение игумена Даниїла» // ТОДРЛ. — М.—Л., 1960. — Т. 16. — С. 112—131.

⁵ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 108, 109.

⁶ Там же. — С. 109.

⁷ Там же.

⁸ ПСРЛ. — СПб., 1863. — Т. 15. — Стб. 153.

⁹ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 132.

¹⁰ Там же. — С. 108.

¹¹ НПЛ. — М.—Л., 1950. — С. 160.

разом із Переяславом, Суздаєм, Білоозером і Поволжям входив до складу володінь його батька Всеволода Ярославича: «Первое, к Ростову идохъ, сквозъ Вятичъ — посла мя отецъ, а самъ иде Курьску...»¹². Певно, це відбулося після того, як Всеволод разом із старшим братом Ізяславом був вигнаний з Києва повсталими городянами (осінь 1068)¹³. Сам Ізяслав пішов тоді у Польщу.

Далі Володимир пише: «... и паки 2-е к Смолинску со Ставкомъ с Гордятичемъ, той паки и отъиде к Берестию со Изяславомъ, а мене посла Смолинску, то и-Смолинська идохъ Володимеру»¹⁴.

Відносно цього фрагмента С. М. Соловйов писав: «... тут натяк на відхід Ізяслава у Польщу через Брест* (1068 р.— Ю. П.), тому, що ми не знаємо ніякого іншого походу Ізяслава до цього міста»¹⁵, визнаючи, таким чином, що вокняжіння Мономаха в Смоленську пов'язане з тим же таки 1068 р.

Однак цей висновок суперечить попередньому — про те, що саме із втечею 1068 р. слід пов'язувати поїздку Володимира до Ростова. Тоді, побоюючись їхати дніпровським шляхом, який контролювався киянами, він скористався прямішою (але також небезпечною) дорогою «сквозъ Вятичъ»¹⁶. Очевидно, що не тільки Дніпро, а й Смоленськ протягом усього князювання Всеслава Полоцького в Києві (тобто — 7 місяців) перебував під його владою. Це заперечує можливість і власне походу Володимира до Смоленська у цей час, а тим більше його перебування на смоленському князівському столі.

І. М. Івакін та О. С. Орлов відносили названий смоленський похід Мономаха до 1069—1070 рр., коли Ізяслав повернувся з Польщі і почав боротьбу із Всеславом¹⁷. Але як тоді бути з походом Ізяслава до Берестя? Адже згадування його Володимиром змушує шукати аналогічний похід у літопису.

22 березня 1073 р. великокнязівський стіл зайняв Святослав. Шукаючи підтримки у Всеволода, він повідомляв йому, що Ізяслав вступив у якусь змову із Всеславом: «Изяславъ сватится со Всеславомъ, мысля на наю...»¹⁸. Згідно з висновком Л. В. Алексеева, цього року дочка Ярополка Ізяславича була посватаною за Гліба Всеславича¹⁹. За контекстом розглянутого фрагмента «Повчання», Володимир іде до Смоленська у супроводі воеводи Ставка Гордятича саме 1073 р. Очевидно, цьому сприяла стабілізація відносин із Всеславом. Здається, ще не досягнувши міста, Володимир одержав від Ізяслава звістку про вигнання того з Києва і наказ продовжувати похід до Смоленська, а Ставку — повернути до Берестя**.

Зазначимо, що перед названим походом Володимира в Смоленськ (напевно — 1073 р.), виходячи з його указання — «... и паки 2-е Смолинску», він уже тут побував. Чи не був пов'язаний саме той, перший, похід Мономаха з першим поверненням Ізяслава з Польщі(?)

Як і попереднє, друге князювання Володимира в Смоленську було нетривалим. У наведених вище рядках «Повчання» Мономах пише, що із Смоленська він пішов до Володимира (Волинського). Це переміщен-

¹² Цит. за: Орлов А. С. Указ. соч.— С. 140; див. також: ПВЛ.— Ч. 1.— С. 158.

¹³ Орлов А. С. Указ. соч.— С. 141; Лихачев Д. С. Комментарии // ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. 2.— С. 440.

¹⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 158.

* Брест — сучасна назва м. Берестя. Згідно з контекстом, С. М. Соловйов відносить ці події до 1068 р.

¹⁵ Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 695—696.— Прим. 50.

¹⁶ Лихачев Д. С. Указ. соч.— С. 440.

¹⁷ Ивакин И. М. Князь Владимир Мономах и его Поучение.— М., 1901.— Ч. 1.— С. 149; Орлов А. С. Указ. соч.— С. 141.

¹⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 121.

¹⁹ Алексеев Л. В. Полоцкая земля.— М., 1966.— С. 249.

** І. М. Івакін вираз «посла Смолинску» розумів так, що 1069—1070 рр. Ізяслав виділив Мономаху свою частку Смоленська, Всеволод — свою, а Святослав обміняв свою на область Всеволода Білоозеро, яке близько 1071 р. літопис згадує як володіння Святослава (Ивакин И. М. Указ. соч.— С. 149).

ня Мономаха пов'язують з утвердженням Святослава в Києві (1073). Відповідно Святослав, напевно, постарався дати кращі уділи своїм синам. У Смоленську, на думку І. М. Івакіна, за старшинством повинен був стати Давид — третій син Святослава. Місто Володимир, очевидно, було віддане наступному сину — Олегу²⁰. Дійсно, при порівнянні тексту «Повчання» з літописом видно, що після смерті свого батька Святослава Олег, який був виведений Ізяславом з Володимира (1077), перебував деякий час у Всеволода в Чернігові²¹. Напевно, він сидів у Володимирі ще з 1073 р.²² Але ще до смерті Святослава і Мономаха діяв на Волині, часто заїжджаючи у місто Володимир²³. Цілком ймовірно припущення І. М. Івакіна, що сам Мономах князував тоді у Турові²⁴.

27 грудня 1076 р. помер великий князь Святослав Ярославич. У Києві його замінив Всеволод²⁵. Згідно з переліком своїх «шляхів», Мономах відразу ж після смерті Святослава знову (паки) йде у Смоленськ²⁶. Безперечно, похід цей був санкціонований Всеволодом і мав за мету утвердження Володимира на смоленському столі.

Тут же Мономах продовжує: «... а и-Смолинська той же зимѣ та к Новугороду — на весну Глѣбови в помощь»²⁷. Таким чином, похід на допомогу Глібу Святославичу відбувся взимку — навесні 1077 р.

В основному тексті ПВЛ князювання Володимира в Смоленську зафіксоване під 1078 р. (після того, як 15 липня 1077 р. Ізяслав повернувся на київський стіл): «В се же лѣто убьенъ бысть Глѣбъ, сынъ Святославль, в Заволочии. [...] Сѣдѣицю Святюполку в него мѣсто Новѣгородѣ, сыну Ізяславлю, Ярополку сѣдѣицю Вышегородѣ, а Володимеру сѣдѣицю Смолинскѣ...»²⁸. Посилаючись на ці рядки, В. Л. Янін пише: «... літописець дуже ясно повідомляє, що Володимир був посланий до Смоленська не Всеволодом, який князував тоді в Чернігові й Переяславі, а великим князем Ізяславом»²⁹. З цим погодитись важко. У перекладі форма «сѣдѣицю» — значить «сидів»³⁰, тобто, можливо, сидів і перед тим. Отже у літопису не йдеться про те, що Мономах був посланий у Смоленськ саме Ізяславом. Та головне, як було показано вище, Володимир ходив на допомогу Глібу із Смоленська вже взимку — навесні 1077 р.

Далі Володимир пише: «А на лѣто со отцемъ подъ Полтескъ, а на другую зиму с Святюполкомъ подъ Полтескъ, — ожьгъше Полтескъ; онъ иде Новугороду, а я с половци на Одрьскъ, воюя, та Чернигову»³¹. Судячи з усього, похід разом із Святюполком на Полоцьк міг відбутися тільки тоді, коли Святюполк уже сидів у Новгороді, тобто — після загибелі Гліба*. Отже вказаний похід припадає не на зиму 1077 р., як вважав О. С. Орлов³², а на зиму 1078/1079 рр. У Києві тоді знову князував Всеволод. Певно саме тоді він віддав Володимирі Чернігів³³.

Похід Володимира з батьком на Полоцьк найімовірніше відбувся 1077 р.³⁴

Перед зимовим 1078/1079 рр. походом на Полоцьк мала статися така подія, записана в «Повчанні»: «И паки, и-Смолинська къ отцю при-

²⁰ Івакин И. М. Указ. соч.— С. 150.

²¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 132, 159.

²² Івакин И. М. Указ. соч.— С. 150.

²³ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 158—159.

²⁴ Івакин И. М. Указ. соч.— С. 150.

²⁵ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 131—132.

²⁶ Там же.— С. 159.

²⁷ Цит. за: Орлов А. С. Указ. соч.— С. 140; див. також: ПВЛ.— Ч. 1.— С. 159.

²⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 132.

²⁹ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 116.

³⁰ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 383.

³¹ Там же.— С. 159.

* Вигнаний новгородцями Гліб втік за Волочок, де й був убитий місцевими жителями — чюддю (НПЛ.— С. 470). Його тіло було покладено 23 липня 1078 р. у Спаському соборі Чернігова — «за Спасомъ» (ПВЛ.— Ч. 1.— С. 132).

³² Орлов А. С. Указ. соч.— С. 143.

³³ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 135.

³⁴ Алексеев Л. В. Указ. соч.— С. 249.

дох Чернигову. И Олегъ приде, из Володимеря выведенъ, и возвах ѿ к собѣ на обѣдъ со отцемъ в Черниговѣ, на Краснѣмъ дворѣ, и вдахъ отцю 300 гривен золота»³⁵. В літописному тексті розповідається, що виведений з міста Володимира Олег перебував у Чернігові в свого дядька Всеволода після того, як останній повернув київський стіл Ізяславу. А 10 квітня 1078 р. Олег Святославич втік від Всеволода в Тмутаракань³⁶. Тільки в цей проміжок часу могли зустрітись Володимир і Олег у Всеволода в Чернігові. На думку І. М. Івакіна, обід був даний Мономахом на Великдень, який 1078 р. припадав на 8 квітня³⁷. Саме тоді, напевно, внаслідок якихось чвар, Олег біжить у Тмутаракань на третій день Пасхи³⁸.

Важливою подією 1078 р. стала битва на Нежатиній Ниві. Вона відбулася ще до згадуваного походу на Полоцьк, а напередодні «Нежатиної Ниви» стався ще один похід Володимира із Смоленська у Південну Русь: «И пакы и-Смолинська же пришедъ, и проидох сквозѣ половечьскыи вои, бьяся, до Переяславля, и отца налѣзохъ с полку пришедше. То и пакы ходихомъ, том же лѣтѣ, со отцемъ и со Ізяславомъ битъся Чернигову с Борисомъ, и побѣдихомъ Бориса и Олга»³⁹. В основному тексті ПВЛ відразу ж після засвідчення князювання Володимира в Смоленську (1078) повідомляється: «...приведе Олегъ и Борисъ (Вячеславич.— Ю. П.) поганья на Русьскую землю, и пойдоста на Всеволода с половци. Всеволодъ же изиде противу има на Съжицѣ и побѣдиша половци Русь (...) мѣсяца августа въ 25. Олегъ же и Борисъ придоста Чернигову...»⁴⁰. Очевидно, після поразки на Сожиці Всеволод спочатку пішов до Переяслава*. Сюди ж із Смоленська, через половецькі полки, до нього пробирається син Володимир. Потім вони разом ідуть до Ізяслава у Київ. Ізяслав за образу брата наказав «сбирати вои от мала до велика»⁴². Він з сином Ярополком і Всеволодом з Володимиром вирушили до Чернігова. У битві на Нежатиній Ниві 3 жовтня 1078 р. загинули Ізяслав Ярославич і Борис Вячеславич⁴³.

Коли 1078 р. Всеволод удруге зайняв великокнязівський стіл, він посадив Володимира у Чернігові⁴⁴. Смоленськ також залишався в управлінні Мономаха. Про це свідчить, зокрема, наведена вище розповідь про зимовий похід Володимира й Святополка на Полоцьк, продовжений самим Володимиром на невідоме місто Одрьськ, після чого він повернувся до Чернігова⁴⁵.

Тут же в «Повчанні» знаходимо такі рядки: «И Всеславъ Смоленскѣ ожже, и азъ всѣдъ с черниговци о двою коню, и не застахом... въ Смолинскѣ. Тѣм же путем по Всеславѣ пожегъ землю и повоевавъ до Лукамля и до Логожьска, та на Дрьютъскѣ воюя, та Чернигову»⁴⁶. Однакова схема цих двох походів привела І. М. Івакіна до думки про те, що друга розповідь — це більш детальний опис того самого зимового походу 1078/1079 рр.⁴⁷

13 квітня 1093 р. помер великий князь Всеволод Ярославич. Літописець повідомляє: «Разболѣвшюся ему (Всеволоду.— Ю. П.) велми, посла по сына своего Володимера Чернигову»⁴⁸. Здавалося б, з цих

³⁵ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 159.

³⁶ Там же.— С. 132.

³⁷ Івакін І. М. Указ. соч.— С. 159.

³⁸ Лихачев Д. С. Указ. соч.— С. 442.

³⁹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 159.

⁴⁰ Там же.— С. 132.

⁴¹ Там же.

* Такої ж думки дотримувався І. М. Івакін (Івакін І. М. Указ. соч.— С. 159).

⁴² ПВЛ.— Ч. 1.— С. 133.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.— С. 135.

⁴⁵ Там же.— С. 159.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Івакін І. М. Указ. соч.— С. 159—160.

⁴⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 142.

слів впливає, що Володимир, якого батько послав на князювання до Чернігова ще 1078 р., так і займав цей стіл до 1093 р. Але в тексті «Повчання» зазначено: «И на весну посади мя отець в Переяславли передь, братью...»⁴⁹. Найвірогідніше, що ця подія відбулася навесні 1084 р.⁵⁰

Поряд із цим «...иде Володимеръ вспять Чернигову»⁵¹ і після останньої зустрічі з Ярополком Ізяславичем (1086), і, як зазначалося, до цього міста за ним посилає вмираючий батько. Ці факти свідчать, що Володимир, здійснюючи волю старого батька, контролював чималу територію. Отримавши від Всеволода Переяслав, Володимир зберіг за собою також Чернігів і, очевидно, як і перед тим (при переході до Чернігова) — Смоленську землю.

Згідно з літописом, після смерті Всеволода Київ перейшов до рук Святополка Ізяславича, Ростислав Всеволодович сів у Переяславі, а Володимир — у Чернігові⁵². Але вже 1094 р. Володимир був змушений віддати Олегу Святославичу його отчину Чернігів і відійшов у свою — Переяслав⁵³.

Мономах, крім того, продовжував утримувати Смоленськ. За літописом В. М. Татищева, 1095 р. Володимир, порадившись із Святополком, перевів звідси на князювання до Ростова і Суздаля старшого сина Мстислава. До Смоленська разом з «надежними вельможи» був посланий інший Мономахич — Ізяслав⁵⁴.

Під 1095 р. у Новгородському І літопису молодшого зведення читаємо: «Иде Святополкъ и Володимеръ на Давыда къ Смолиньску, и даша Давыду Новѣгородъ»⁵⁵. ПВЛ під тим самим роком говорить: «...иде Давыдъ Святославичъ из Новагорода Смолиньску; новгородци же идоша Ростову по Мъстислава Володимерича. И поемше ведоша ѿ Новугороду, а Давыдови рекоша: «Не ходи к нам». И пошедъ Давыдъ, воротиса Смолиньску, и съде Смолиньскъ, а Мъстиславъ Новѣгородъ съде»⁵⁶.

В. Л. Янін пояснює перебування Давида в Смоленську як заміну великим князем (в даному разі Святополком) свого намісника в цьому місті. Незрозумілими для вченого залишилися й справжні причини зайняття Ізяславом Володимировичем батьківської волості Ольговичів Мурому⁵⁷. Тим часом між цими двома подіями існує тісний зв'язок. Він простежується в повідомленнях В. М. Татищева, який писав, що Давид Святославич, не догодивши новгородцям, «выехал в Смоленск и тут остался на княжении, а Изяслава сына Владимирова выслал»⁵⁸. Новгородці ж запросили до себе Мстислава Володимировича. За домовленістю із Святополком Мономах посадив старшого сина в Новгороді. Після цього Володимир «к Изяславу сыну послал, чтоб он ехал в Муром на княжение Давидово, Давиду же Смоленск оставил в покое. Но Давид, уведав, что Владимир в Новград проехал и сына своего тамо хочет посадить, оставя Смоленск, поехал паки в Новград. А новгородцы, уведав, что он идет, а у них уже был Мстислав, послали ему сказать, чтоб он не ходил к ним, понеже они князя имеют. Он же, слышав то, возвратился к Смоленску. Изяслав сын Владимиров пришел к Мурому...»⁵⁹.

О. М. Рапов так трактує ці події: посварившись з новгородцями, Давид пішов до Смоленська й вигнав звідти Ізяслава. Мономах із Свя-

⁴⁹ Там же.— С. 160.

⁵⁰ Див. докладніше: Шляков Н. В. О Поучении Владимира Мономаха // ЖМНП.— СПб., 1900.— Ч. 329.— № 5.— С. 110.

⁵¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 136.

⁵² Там же.— С. 143.

⁵³ Там же.— С. 148, 160—161.

⁵⁴ Татищев В. Н. История Российская.— М.— Л., 1963.— Т. 2.— С. 103.

⁵⁵ НПЛ.— С. 202.

⁵⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 150.

⁵⁷ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 116.

⁵⁸ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 103.

⁵⁹ Там же.— С. 104.

тополком організували похід на Смоленськ і поставили Давидові вимогу, щоб він повернувся до Новгороду. Давид підкорився, але не був прийнятий новгородцями і знову повернувся до Смоленська. Після утвердження Мстислава у Новгороді Мономах пожертвував Смоленськом на користь Давида, одержавши натомість Муром, у якому, напевно, раніше князував Давид⁶⁰.

Важливим заходом у налагодженні стосунків між нащадками Ярослава Мудрого став з'їзд князів у Любечі 1097 р., в якому взяли участь Святополк Ізяславич, Володимир Всеволодович, Давид і Олег Святославичі, Давид Ігорович і Василько Ростиславич. Загальновідоме рішення з'їзду: «...кождо да держить отчину свою: Святополкъ Києвъ Ізяславлю, Володимерь Всеволождю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же роздаяль Всеволодъ города: Давыду Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теревовль Василкови»⁶¹.

Розглянемо ще один похід Володимира до Смоленська: «И Смолинську идохом, с Давыдомъ смирившеся»⁶². О. С. Орлов так пояснював цей запис: «Спір за князування в Смоленську точився між Давидом Святославичем і Володимиром Мономахом. Очевидно, на Любецькому з'їзді (1097) Смоленськ віддали на князування Мономаху. Це і є «смирившеся»⁶³. Можна було б спробувати пов'язати цей конфлікт із вигнанням Ізяслава Володимировича із Смоленська, зафіксованим В. М. Татишевим, але, за текстом «Повчання», мир із Давидом передував походу Володимира до Смоленська. До того ж літопис не дає підстав для ствердження, що з часу примирення з Давидом Святославичем як із смоленським князем і до Любецького з'їзду Володимир ходив до Смоленська. Відразу ж після з'їзду Володимир до Смоленська не пішов, бо в листопаді-грудні того ж року він перебував у Городці, збираючись напасти на Святополка, причетного до осліплення Василька Теревовльського. Разом з ним, до речі, були й Святославичі — Олег і сам Давид⁶⁴. На нашу думку, Володимир писав не про Давида Святославича, а про Давида Ігоровича, який розпалив ворожнечу й скалічив Василька. 30 серпня 1100 р. його (Давида Ігоровича) викликали Святополк, Володимир, Давид і Олег Святославичі до Уветичів і позбавили уділу Володимира-Волинського⁶⁵. Вважаємо, що саме це й був мир з Давидом, про який згадує Мономах*.

Згідно з Іпатським літописом 1101 р., «Володимерь заложи церковь у Смолинскѣ святоѣ Богородице камяну епискупью»⁶⁶.

Серед інших згадок у «Повчанні» про походи Володимира у Смоленськ не викликає сумнівів дата такого: «И на зиму Смолинську идохъ, и-Смоленска по Велицѣ дни выидох; и Гюргева мати умре»⁶⁷. Останньому відповідають події 1107 р. основного тексту літопису: «В се же лѣто преставися Володимеряя, месяца мая въ 7 день»⁶⁸. За висновком І. М. Івакіна, жінка Мономаха померла у Смоленську, супроводжуючи чоловіка під час полюддя, «ходіння в данину»⁶⁹. Цього разу Мономах вирушив до Смоленська «на зиму» 1106/1107 рр. і виїхав звідти навесні 1107 р.

Подальший текст «Повчання» та стаття літопису 1107 р. також майже збігаються. За літописом цього року відбувся переможний похід на половців. Щойно укладений мир був скріплений шлюбними союзами: «И поя Володимеръ за Юргя Аепину дщерь, Осеневу внуку (...) мѣся-

⁶⁰ Рапов О. М. Указ. соч.— С. 99.

⁶¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 170—171.

⁶² Там же.— С. 161.

⁶³ Орлов А. С. Указ. соч.— С. 147.

⁶⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 174—175.

⁶⁵ Там же.— С. 181—182.

* Див. також: Шляков Н. В. Указ. соч.— С. 118—120.

⁶⁶ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 250.

⁶⁷ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 161.

⁶⁸ Там же.— С. 186.

⁶⁹ Ивакин И. М. Указ. соч.— С. 257.

ца генваря 12 день»⁷⁰. У «Повчанні» ж читаємо: «...и по Рожествѣ створихом миръ съ Аепоу, и поимъ у него дчерь, идохом Смоленську. И потомъ идох Ростову»⁷¹. Названий «шлях» Володимира у Смоленськ випадає на 1107, так би мовити, безрезневий рік, тобто, за розрахунками, вже на початок 1108 р. н. е.*

Серед подій, що відбулися між двома походами Мономаха до Смоленська (похід після миру з Давидом 1101 р. і похід у супроводі жінки), князь знову-таки згадує свої поїздки до цього міста: «...паки идохом к Ростову на зиму, и по 3 зимы ходихом Смолинску. И-Смолинська идох Ростову»⁷². Роки цих трьох зимових походів визначити важко. Не виключено, що два з них — це саме вищезгадані — похід взимку 1106/1107 (з княгинєю) та похід Володимира через Смоленськ до Ростова наступної зими 1108 р. (після миру з половцями).

«Повчання» Мономаха встановлює незаперечним факт, що життя князя і до, й після з'їзду в Любечі було тісно пов'язане з Смоленськом. Як побачимо далі, цього зв'язку він не втрачав і після того, як став великим князем київським (1113).

Розглянемо тепер думки В. Л. Яніна про долю смоленського столу наприкінці XI — початку XII ст.⁷³ Система його побудови така: 1060 р. (по смерті Ігоря Ярославича, раніше переведеного до Смоленська на місце старшого брата Вячеслава) Смоленськ входить до великокнязівського уділу, як до цього Володимир-Волинський. З цього часу кожний новий великий князь призначає в Смоленськ свого намісника — князя. Мономах був таким намісником за Ізяслава, Давид Святославич — за Святополка. Це свідчить про відсутність міцного зв'язку Смоленська із Всеволодичами.

Після смерті Всеволода, який політично об'єднав усю Руську землю, онуки Ярослава висувують таке поняття, як «отчина», що стає доктриною на Любецькому з'їзді. Чиєю ж отчиною за рішенням з'їзду був визнаний Смоленськ? Вячеслав, призначений сюди Ярославом Мудрим, помер ще 1057 р. У битві на Нежатиній Ниві загинув його син Борис. В. Л. Янін згадує про нащадків Ігоря Ярославича. До Любецького з'їзду дожили його син Давид Ігоревич і онук Мстислав (ім'я-побатькові не відоме). На питання про те, хто був старшим, а хто молодшим сином Ігоря (невідомий по імені батько Мстислава чи Давид), вчений відповідає, що «молодшим був Давид, оскільки Любецький з'їзд визнав його права тільки на Володимир-Волинський, споконвічну, але молодшу отчину Ігоревичів, але не на Смоленськ»⁷⁴. У Любечі, на думку В. Л. Яніна, головним претендентом на смоленський стіл мав виступати Мстислав Ігорів онук: «Його права могли здаватися спірними, тому що перерозподілення уділів відбувається між онуками Ярослава, а він був праонуком. Але дух цього нового порядку полягає насамперед в тенденції закріпити отчини навечно за тими князівськими лініями, які були засновані дітьми Ярослава. Тому з юридичної точки зору Мстислав мав незаперечні права на зайняття смоленського столу»⁷⁵.

Чи насправді Смоленськ міг бути отчиною Ігоревичів, що передавалась у спадщину, і якщо — так, то чи вважався Мстислав претендентом на цей старший, за В. Л. Яніним, уділ Ігоревичів?

Як впливає з тексту літопису, на Любецькому з'їзді під отчинами розуміли волості, які Ярослав роздав своїм дітям, батькам князів-учасників з'їзду. В любецьких рішеннях від отчин чітко відокремлюються міста, свого часу виділені Всеволодом Ярославичем Давиду Ігоревичу та Ростиславичам. Відомо, що як і останні, Давид після смерті батька став ізгоєм. Його батько Ігор, отчиною якого, за волею Яросла-

⁷⁰ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 187.

⁷¹ Там же.— С. 161.

* Див.: Бережков Н. Г. Хронология русского летописания.— М., 1963.— С. 9 та ін.

⁷² ПВЛ.— Ч. 1.— С. 161.

⁷³ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 118 та ін.

⁷⁴ Там же.— С. 117.

⁷⁵ Там же.— С. 118.

ва, став Володимир-Волинський, втратив це місто при переході до Смоленська, який після смерті Ігоря дістався старшим Ярославичам.

Приблизно через 30 років після того, як Ігор пішов з Володимира, місто одержав від великого князя Давид, але вже не як отчину. Наскільки є підстави гадати, остаточно місто Володимир перейшло до нього як виморочне, по смерті попереднього володаря Ярополка Ізяславича. Лише через своєрідний збіг обставин саме Володимир-Волинський вважався колись отчиною батька Давида Ігоря.

Таким чином, говорячи про те, що місто Володимир дісталось Давидові випадково, тим більше не можна погодитись з думкою, що за Ігоревичами міг бути визнаний Смоленськ. Але, якщо ми і припустимо, що у Смоленську вбачали «старшу отчину» Ігоревичів, то, напевно, племінник Мстислав не міг би мати на неї переважного права перед дядьком Давидом, навіть, якби батько Мстислава був старшим сином Ігоря. Очевидно, факт закріплення у 1097 р. за старшим потомком Ігоря Давидом міста Володимира сам по собі стверджує, що права на Смоленськ за Ігоревичами не визнавалося.

Висновку про належність Ігоревичам двох уділів суперечить і те, що сам Ігор, перейшовши до Смоленська, був позбавлений Володимира-Волинського, тобто, і в першому, й у другому випадках залишався власником лише одного уділу. Тому, малоймовірно, щоб його нащадкам онуки Ярослава надали два уділи, та ще й визнавши за ними статус отчини Ігоревичів.

Таким чином, нащадки Ігоря на Смоленськ претендувати не могли, тому і за рішенням Любецького з'їзду певно його не отримали.

Вище було показано, що навіть ще не будучи великим князем, Всеволод постійно домагався затвердження на смоленському столі свого сина Володимира Мономаха. Чи існували для цього законні підстави?

На це питання відповідає літопис, повідомляючи про поділ Смоленська після смерті Ігоря між трьома Ярославичами⁷⁶. Крім того, старші Ярославичі вирішували долю Смоленська ще за життя Ігоря. Про це, зокрема, свідчить літописна замітка, що сповіщає про перевід Ігоря до Смоленська в такій формі: «посадиша Ігоря», тобто у третій особі множини⁷⁷. Цей факт може бути пояснений за допомогою висновків А. М. Насонова. Не дивлячись на те, що після смерті Ярослава «Руська земля» розпалася з утворенням Чернігівського і Переяславського князівств, на перших порах у ряді заходів помітне намагання зберегти цілісність «Руської землі». В той час, як свою спадщину Ярослав розділив між п'ятьма синами, верховними господарями Київської держави стали тільки Ізяслав, Святослав і Всеволод. Вони утворили своєрідний триумвірат князів, що разом представляли «Руську землю» з її трьома центрами — Києвом, Черніговом і Переяславом. Утрьох вони вирішували найважливіші державні справи і розпоряджались Смоленськом⁷⁸.

Що уявляв собою згаданий літописом поділ Смоленська між Ізяславом, Святославом і Всеволодом? Певно, йшла мова про поділ данини, що збиралася зі Смоленської землі. Про це, здається, свідчать події квітня 1078 р., коли Володимир привіз зі Смоленська батькові в Чернігів 300 гривень золота. Вважають, що це була данина, одержана ним у Смоленську (Смоленській землі)⁷⁹. Це твердження суперечить висновку В. Л. Яніна про безпосередню підпорядкованість смоленського князя київському⁸⁰, тому що виникає питання, чому ця данина надходить не Ізяславу — великому князю київському, а Всеволоду, на той час чернігівському і переяславському князю.

На думку А. М. Насонова, Володимир відвозить батькові в Черні-

⁷⁶ ПСРЛ.— Т. 15.— Стб. 153.

⁷⁷ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 109; Лихачев Д. С. Указ. соч.— С. 391.

⁷⁸ Насонов А. Н. Указ. соч.— С. 32, 48.

⁷⁹ Лихачев Д. С. Указ. соч.— С. 442; Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIII вв.— М., 1980.— С. 195—196.

⁸⁰ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 116.

гів тільки якусь частку данини; «Це була данина в «Руську землю» й до того ж, напевно, не тільки зі Смоленської землі. Виявляється, що Мономах, який заснував церкву Богородиці в Смоленську, одержував данину і з Ростово-Суздальської землі, що відійшла його батькові Всеволоду, та десятину з цієї данини віддавав церкві Богородиці. Пізніше, як свідчить грамота Ростислава Смоленського (1151 р.), суздальську данину збирав уже Юрій Довгорукий: «суждали залѣсская дань, аже воротить Гюрги, а что будетъ в ней, из того святѣй Богородицы десятина»⁸¹. Про те, чи були зазначені 300 гривень тільки частиною загальної суми, а також як в них була представлена власне смоленська данина — судити важко. Та наведених даних досить для того, щоб поставити під сумнів той факт, що Мономах представляв тоді у Смоленську тільки інтереси великого князя.

Привертає увагу те, що за великого князя Ізяслава (1073 р., можливо й раніше) до Смоленська не був посланий жоден із синів старших Ярославичів — самого Ізяслава або Святослава. Однак питання це, очевидно, також вирішувалося спільно трьома Ярославичами. Те, що вибір тоді був зроблений на користь Володимира, сина Всеволода, певно, було результатом взаємної недовіри Ізяслава та Святослава; кандидатура Володимира задовольняла їх обох. Як молодший брат, Всеволод тоді не вважався безпосереднім претендентом на місце великого князя. Таким чином, початкове призначення на смоленський стіл Мономаха — сина молодшого з трьох Ярославичів, очевидно, мало обмежувати владу над Смоленськом великого князя, гарантувати рівноправність князів «Руської землі» в їх співволодінні Смоленськом. Захоплення великокнязівського столу Святославом дозволило останньому вирішити «смоленську» проблему з більшою вигодою для себе, але вирішальне слово було за Всеволодом, який після смерті Святослава повернув Володимира до Смоленська.

Отже, коли вмер Ігор, Всеволод одержав свою долю в смоленській спадщині. Після смерті Святослава до нього, напевно, переходить і частина, що належала покійному.

Із сказаного стає очевидним, що вважати Смоленськ отчиною Ігоревичів лише на підставі переведення сюди Ігоря старшими Ярославичами невірно, адже пізніше за таким же рішенням до Смоленська був посланий Мономах. Володимир спочатку мав контролювати Смоленськ від імені князів «Руської землі», потім здійснював над ним нагляд як над батьківською волостю.

Але, як ми бачили, це ще не виключало можливості відторгнення Смоленська силами інших представників колишнього триумвірату. Це сталося по смерті Всеволода, коли 1095 р. смоленський стіл захопив Давид Святославич. Любецький з'їзд повернув Святославичам отчину їхнього батька, головною частиною якої була Чернігово-Сіверщина. Сам Давид помер 1123 р. князем чернігівським⁸². Тому, очевидно, на Любецькому з'їзді Смоленськ остаточно був визнаний за Мономахом.

Чи поширювалося на Смоленськ, стосовно до цього князя, поняття «отчина»? До складу отчини, визначеної Ярославом Всеволоду, Смоленськ, ясна річ, не входив. У той же час Володимир побував на смоленському столі за часів єдиновладдя батька. Отже, думаємо, є підстави вважати, що для Мономаха і його нащадків Смоленськ був отчиною, але отчиною іншого порядку, набутою у міжкнязівській боротьбі.

Тепер кілька слів про Мстислава Ігорева онука, якого, як твердить В. Л. Янін, з'їзд мав визнати смоленським князем. Літопис згадує про Мстислава побіжно. У затіяній його дядьком Давидом міжусобиці він діє разом з Давидом на Волині. Це здається дивним для щойно призначеного «смоленського» князя. 10 червня 1100 р. Мстислав залишає Давида і йде «на море»⁸³, тобто, в Тмутаракань. Літопис В. М. Тати-

⁸¹ Насонов А. Н. Указ. соч.— С. 48.

⁸² ПСРЛ.— СПб., 1846.— Т. 1.— С. 128.

⁸³ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 181.

щева під цією ж датою доповнює: «ушел на море для переняття купцов»⁸⁴. Перехоплення купецького каравану — досить незвичне для смоленського князя заняття.

Одним із доказів В. Л. Яніна на користь прав Мстислава Ігорєва онука є літописний перелік князів, що брали участь у походах на половців 1103⁸⁵ та 1107 рр.⁸⁶ Учасник обох походів, Мстислав, на думку В. Л. Яніна, позначений в списках після всіх можновладних, але вище всіх напівсамостійних князів, тобто посідав місце, яке відповідало статусу смоленського князя⁸⁷. Оскільки ще 1101 р. літопис фіксує перебування в Смоленську Мономаха, В. Л. Янін припускає, що Мстислав зійшов на князювання у Смоленську перед Долобським з'їздом князів 1103 р. Помер Мстислав 1113 або 1114 р.⁸⁸ Саме в цей час у Смоленську князував один із синів Мономаха⁸⁹. «Ця суперечність, однак, не може повністю заперечувати нашу побудову, — пише В. Л. Янін, — оскільки наприкінці життя Мстислав міг тяжко хворіти, прийняти схиму і т. ін.»⁹⁰. Подібне припущення нам уявляється штучним.

Найважливішим доказом своєї правоти вчений вважає перелік князів, наведений у «Ходінні ігумена Даниїла». Один із варіантів твору зберіг ім'я Андрія-Мстислава Всеволодовича, тобто, згодом Ігорєва онука. Проводячи реконструкцію первісного тексту⁹¹, В. Л. Янін доходить висновку, що в переліку князів Андрій-Мстислав за своїм місцем може бути тільки смоленським князем початку XII ст.⁹² Тим часом сам дослідник визнає, що в інших списках на цьому самому місці значиться інший Мстислав — син Володимира Мономаха, князь новгородський⁹³. Не можна не враховувати й того, що з 1169 р. в літопису з'являється одноіменний князь Мстислав Всеволодович Городеньський⁹⁴, ім'я якого могло потрапити в один із пізніх списків «Ходіння» замість імені Мстислава Володимировича.

Вважаємо вмотивованим припущення О. М. Рапова про те, що Ігорів онук на початку XII ст. мав якийсь невеличкий уділ на Волині⁹⁵.

Своєрідна хроніка, що показує постійну причетність до Смоленська саме лінії Мономаха, складається на основі даних В. М. Татищева, які доповнюють інші джерела: 1097 р. на Любецькому з'їзді Смоленськ відійшов Мономаху⁹⁶. У травні 1101 р. він заклав там церкву Богородиці⁹⁷. У поході 1103 р. разом із Мстиславом Ігорєвим онуком та іншими князями взяв участь син Мономаха «Ярополк Владимирович со смольняны»⁹⁸. У похід 1107 р. Святополк залучив, зокрема, «Вячеслава и Ярополка Владимировичей ис Смоленска...»⁹⁹. 1113 р., повідомляє В. М. Татищев, із Смоленська в Переяслав Володимир перевів сина Святослава*, а в Смоленську посадив двох синів — Вячеслава та Гліба¹⁰⁰. Це, як бачимо, було вже повторним затвердженням Вячеслава в Смоленську (в тому ж році помер Мстислав Ігорів онук¹⁰¹). 1118 р. Володимир перемістив із Смоленська до Переяслава сина Гліба¹⁰². 1121 р. Мономах зі своїми дітьми був у Смоленську «для разсмотрения

⁸⁴ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 121.

⁸⁵ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 183.

⁸⁶ Там же.— С. 185.

⁸⁷ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 121.

⁸⁸ Там же.— С. 122.

⁸⁹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 197.

⁹⁰ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 122.

⁹¹ Там же.— С. 127.

⁹² Там же.— С. 129.

⁹³ Там же.— С. 126.

⁹⁴ Там же.— С. 129.

⁹⁵ Рапов О. М. Указ. соч.— С. 203.

⁹⁶ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 110.

⁹⁷ Там же.— С. 122.

⁹⁸ Там же.— С. 123.

⁹⁹ Там же.— С. 125.

* З 1113 р. Володимир Мономах — великий князь київський.

¹⁰⁰ Там же.— С. 129.

¹⁰¹ Там же.— С. 130.

¹⁰² Там же.— С. 133.

несогласей и усмирения полоцких князей и некоторых других разпорядков»¹⁰³. 19 травня 1125 р. Володимир Мономах помер, його місце у Києві посів син Мстислав¹⁰⁴ (Воскресенський та Никонівський літописи, фіксуючи цю подію, називають Мстислава князем Смоленським¹⁰⁵). У Смоленську Мстислав посадив свого сина Ростислава¹⁰⁶.

Отже, попередні висновки про закріплення Смоленська наприкінці XI — початку XII ст. за Мономахом підтверджуються також даними В. М. Татищева.

На питання, чи мала генеалогічна вітка Всеволода законне право на князювання її представників у Смоленську, можна відповісти ствердно, оскільки Всеволод по смерті свого батька Ярослава Мудрого став одним з трьох правителів «Руської землі», які самі були фундаторами цього права.

Ю. Г. Писаренко

СМОЛЕНСКИЙ КНЯЖЕСКИЙ СТОЛ ВО ВРЕМЕНА ВЛАДИМИРА МОНОМАХА

Исследуется вопрос о принадлежности власти над Смоленском во второй половине XI — первой четверти XII в. одной из княжеских линий наследников Ярослава Мудрого. Внимательный анализ автобиографической части «Поучения» князя Владимира Мономаха и привлечение данных летописи В. Н. Татищева показывают постоянную связь со Смоленском Владимира Всеволодовича Мономаха. Это опровергает вывод В. Л. Янина о том, что Смоленск был старшим наследственным уделом потомков князя Игоря Ярославича. Не находят подтверждения выводы ученого об официальном признании права Игоревичей на Смоленск Любечским съездом князей 1097 г., а также о непродолжительном княжении в городе Мстислава Игоревича внука в начале XII в. Подтверждается ранее высказывавшаяся в литературе точка зрения о закреплении Смоленска в 1097 г. за Владимиром Мономахом. Генеалогическая ветвь князя Всеволода Ярославича имела законное право на княжение ее представителей в Смоленске, поскольку Всеволод после смерти отца Ярослава Мудрого, наряду со своими братьями Изяславом и Святославом, был одним из трех правителей «Русской земли», которые сами устанавливали это право.

Yu. G. Pisarenko

SMOLENSK PRINCE'S THRONE IN THE TIMES OF VLADIMIR MONOMAKH

The paper is devoted to the problem which of the prince's lines of Yaroslav the Wise successors was in power in Smolensk in the second half — first quarter of the 12th centuries. Thorough analysis of the autobiographical part of "Pouchenie" (Instructions) by prince Vladimir Monomakh as well as data from chronicles by V. N. Tatishchev have shown constant relations of Vladimir Vsevolodovich Monomakh with Smolensk. It permits rejecting the conclusion of V. L. Yanin that Smolensk was an elder hereditary independent principality of prince Igor Yaroslavich successors. Neither conclusions of this researcher are confirmed about official recognition of Igor successors' right for Smolensk by the Lyubich congress of princes in 1097 as well as about a short-term power in Smolensk of Mstislav, Igor's grandson early in the 12th century. Despite V. L. Yanin statement it appeared possible to confirm the standpoint (previously reported in literature) about the appointment on Smolensk in 1097 to Vladimir Monomakh. A question of genealogical branch of prince Vsevolod Yaroslavich had a legitimate right for its representatives to reign in Smolensk acquires an affirmative answer, because after the death Yaroslav the Wise Vsevolod as well as his brothers Izyaslav and Svyatoslav (all sons of Yaroslav) was one of three rulers of the "Russian land", who themselves established this right.

Одержано 20.10.88.

¹⁰³ Там же. — С. 134.

¹⁰⁴ Там же. — С. 137.

¹⁰⁵ ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т. 7. — С. 232, 233; Там же. — СПб., 1885. — Т. 10. — С. 153—154.

¹⁰⁶ Татищев В. Н. Указ. соч. — С. 138.